

НОРМАТИВНИЙ ТА СИСТЕМНИЙ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУСПІЛЬНОЇ КОНСОЛІДАЦІЇ

Розглянуто історичні передумови формування сучасних теорій суспільної консолідації. Соціальний порядок ускладнився у результаті зростання індивідуалізму і диференціації, а також значення раси, культури і класу для впорядкування суспільства. Виділено та проаналізовано два основних підходи до процесів суспільної консолідації: нормативний Е. Дюркгейма та системний Н. Лумана. Відзначено, що Е. Дюркгейм виділив два види солідарності: механічну та органічну, з яких остання лежить в основі більшості сучасних державних програм щодо соціальної інтеграції. Своєю чергою, Н. Луман розглядає суспільство радше як систему комунікацій, а не індивідів, із функціональною диференціацією – поділом на автономні підсистеми (економіку, політику, право), що не залишає місця для моралі та цінностей індивідів. Суть інтеграції суспільства зводиться до системної інтеграції – координації взаємозалежностей між суспільними підсистемами таким чином, щоб жодна підсистема не створювала нерозв'язних проблем для інших підсистем.

Ключові слова: консолідація, соціальна інтеграція, соціальний порядок, включеність, соціальна згуртованість, солідарність, конформізм.

Patalakha Valerii. Normative and systemic approaches to understanding social consolidation

The historical preconditions for the formation of modern theories of social consolidation are considered. Social order has become more complex as a result of the growth of individualism and differentiation, as well as the importance of race, culture, and class for the organization of society. Two main approaches to the processes of social consolidation are identified and analyzed: the normative approach of Émile Durkheim and the systemic approach of Niklas Luhmann. It is noted that Émile Durkheim identified two types of solidarity: mechanical and organic, the latter of which underlies most modern state programs for social integration. In turn, N. Luhmann views society more as a system of communications than as a system of individuals, with functional differentiation—a division into autonomous subsystems (economy, politics, law)—that leaves no

room for the morals and values of individuals. The essence of social integration boils down to systemic integration – the coordination of interdependencies between social subsystems in such a way that no subsystem creates insoluble problems for other subsystems.

Key words: *consolidation, social integration, social order, inclusion, social cohesion, solidarity, conformism.*

Вступ. Необхідність наукового осмислення феномена соціальної інтеграції та суспільної консолідації виникла на початку ХІХ ст., коли так зване «соціальне питання» вийшло на перше місце у політичних дискусіях. До певної міри суспільні науки стали активно розвиватися через наростання проблем у сфері соціальної інтеграції, що виникли в результаті фундаментальних суспільних потрясінь Французької революції та впровадження нових технологій, що призвели до промислової революції й формування індустріального суспільства [1]. Відтоді обговорення соціальної інтеграції як теоретиками, так і практиками, не припинялося. Наукові дискусії про соціальну інтеграцію охоплюють широке коло тем: від побоювань щодо занепаду спільноти внаслідок процесів індивідуалізації та плюралізації до більш сучасних питань мультикультуралізму, міграції та глобальної солідарності.

Окрім інтеграції, використовувалися й інші терміни, такі як соціальна згуртованість, відповідність [2], конформність або солідарність [3], співробітництво, координація тощо. Інші пов'язані поняття – це ідентифікація із соціальним порядком, соціальний капітал [4; 5] або довіра до інших. Як антоніми соціальної інтеграції використовуються, серед інших, такі поняття: конфлікт, девіантність, відсторонення, недовіра, аномія, безлад. Однак сучасне суспільство не спирається на загальний консенсус щодо цінностей, світогляду, релігії, політичних переконань, а навпаки, дозволяє культивувати відмінності. Більше того, ці відмінності не просто толеруються, а є бажаними – серед іншого, як джерела різноманітних інновацій, від технологій і мистецтва до способів життя. Таким чином, нині соціальна інтеграція базується не на загальносуспільному «груповому мисленні» [6], коли всі висловлюють підтримку думки один одного, а навпаки, на відкритості суперечливих поглядів.

У цьому полягає парадоксальна природа соціальної інтеграції сучасного суспільства: суспільний порядок базується не тільки,

але й значною мірою зміцнюється завдяки постійній появі точок конфлікту та зростання суперечностей. Відповідно нині правильна концептуалізація соціальної інтеграції повинна враховувати суспільний порядок, який набуває стабільності завдяки постійним викликам його засадам, та пояснювати, що саме завдяки такому гнучкому режиму соціальної інтеграції сучасне суспільство є краще адаптованим та більш продуктивним в усіх сферах, на відміну від старого суспільного порядку, що вимагає відповідності жорстким стандартам належного чи нормального.

Виклад основного матеріалу. Сучасні визначення згуртованості часто посиляються на давні проблеми людства, а останні події, зокрема зростання геополітичної напруженості та перспектива серйозної економічної кризи, стимулюють інтерес до пошуку теоретичного підґрунтя для нових пропозицій у скеруванні суспільства до більшої консолідації. Оскільки згуртованість виражає певну стурбованість щодо соціального або політичного порядку, то у політичній та соціологічній теорії існує широка традиція відповідних досліджень [7].

Наявність політичного порядку попри численні загрози розпаду суспільних утворень, пов'язують із примусом, взаємною зацікавленістю або нормативним консенсусом. Відповідно зусилля, необхідні для запобігання такій дезінтеграції, також трактуються по-різному, значною мірою у відповідь на природний стан, який, на думку різних авторів, існує в суспільстві, та на способи, якими цей стан продовжує загрожувати досягненням добре впорядкованого суспільства. Наприклад, для Т. Гоббса безлад є природним, а порядок – штучним, що вимагає постійного втручання та політичного підтримання. Коли інститути держави «розпадаються не через зовнішнє насильство, а через внутрішні розбрати, вина лежить не на людях як таких, а на тих, хто їх створює і керує ними. ... Без допомоги дуже здібного архітектора вони не можуть бути зібрані в щось інше, ніж божевільна будівля, яка ледве витримає свій час і неминуче впаде на голови їхніх нащадків» [8, р. 210]. Після виходу зі стану природи встановлений порядок залишається нестійким, тому потрібні постійні зусилля для підтримки інститутів, що забезпечують існування держави. Згідно з розумінням Т. Гоббса основна увага має приділятися політичному устрою,

зокрема соціальному управлінню для забезпечення стабільності соціальних відносин і підтримки політичного порядку.

Мислителі XIX і XX ст. додали нових аспектів до проблеми соціального порядку. Сюди входять сили індивідуалізму і диференціації, а також значення раси, культури і класу для впорядкування суспільства. Панівний інтерес до збереження порядку був доповнений інтересом до можливості його руйнування. З появою соціалізму, фемінізму та антиколоніалізму сформувалися ідеї, що капіталістичне суспільство, патріархальні відносини або система расової експлуатації мають бути зруйновані, часто в результаті революційних змін.

Найбільший вплив на сучасні підходи до розуміння соціальної згуртованості зробили нормативна теорія Е. Дюркгейма і системний підхід Н. Лумана. Роботи Е. Дюркгейма продовжують бути орієнтиром для політичних програм, спрямованих на боротьбу з «ізоляцією» або на досягнення «інклюзії» та згуртованості (консолідації). Відомий британський соціолог Р. Е. Пол вбачає вплив Е. Дюркгейма у політиці Єврокомісії у протидії соціальній ізоляції в 1980-х роках у контексті соціальної програми Ж. Делора [9, р. 348]. Р. Левітас вважає важливість соціальної згуртованості сигналом нової «гегемонії Дюркгейма» [10] та виділяє три підходи до соціального виключення у сучасному суспільстві: у результаті моральної неповноцінності індивідів, через відсутність оплачуваної роботи та як результат бідності та нерівності.

Е. Дюркгейм виступив з обґрунтованим захистом морального потенціалу сучасності. Сильна комунітарна і подекуди антимодерна тенденція, в якій може використовуватися поняття «згуртованість», що відображає занепокоєння втратою цінностей або моральним занепадом, суперечить занепокоєнням Е. Дюркгейма. Це стає досить очевидним, якщо врахувати політичний контекст, в якому Е. Дюркгейм розробляв своє уявлення про соціальну єдність. Це історичне середовище характеризувалося суперечками між лібералами, лівими, консерваторами, монархістами та політичними католиками у Франції кінця XIX ст. Публічна дискусія щодо судової помилки, в результаті якої А. Дрейфус був засуджений до довічного ув'язнення (справа Дрейфуса), зумовила запеклі дискусії про французьку ідентичність та джерела солідарності, необхідні для згуртованості та процвітання французького суспільства.

Виходячи з аналізу праць Е. Дюркгейма, можна стверджувати, що сучасний індивідуалізм не обов'язково призводить до соціальної фрагментації. Він стверджував, що реакційні втручання тих, хто звинувачував прихильників А. Дрейфуса, дрейфусарів, у ослабленні національної єдності через їхню підтримку прав особистості, були наслідком неправильного розуміння сутності сучасної солідарності. Індивідуалізм і колективні соціальні прагнення, сучасна колективна свідомість, не суперечать одне одному. Насправді індивідуалізм став невіддільною частиною сучасних соціальних відносин і сам по собі може бути джерелом сучасної солідарності. Саме це мав на увазі Е. Дюркгейм, коли він у позитивному сенсі говорив про «культ особистості»: «Культ, об'єктом і носієм якого він є одночасно, звернений не до конкретної істоти, якою він є і яка носить його ім'я, а до людської особистості (*la personne humaine*) де б вона не знаходилася і в якій би формі не втілювалася. Такий безособовий і анонімний культ підноситься далеко над усіма індивідуальними свідомостями (*consciences particulières*) і тому може служити їм згуртовуючою силою» [11, р. 48]. Створення суспільства з моральною метою, що демонструє сильну колективну совість, можливе без повернення до домодерних ідей однорідної єдності, які не враховують незворотний індивідуалізм сучасної ситуації.

Захист індивідуальних прав означає захист «життєвих інтересів суспільства, оскільки [він] запобігає злочинному збідненню останнього резерву колективних ідей і почуттів, який є самою душею нації» [11, р. 53-54]. У праці «Про розподіл соціальної праці» Е. Дюркгейм надав цьому твердженню більш детальне концептуальне обґрунтування, коли ввів у картину соціальні сили диференціації – сили, що забезпечують нормативну функціональну взаємозалежність, відому під назвою «органічна солідарність».

Органічна солідарність – це інтеграція через відмінності, тоді як механічна солідарність – це інтеграція завдяки подібності. Якщо домодерні або племінні суспільства вважалися «механічно» згуртованими, то сучасне суспільство допускає перше, хоча це не означає, що апеляція до подібності втратила актуальність. Сучасні суспільства продовжують відчувати «фантомний біль» від втраченої однорідності. Колективні символи та ритуальні функції зберігають своє значення, і Е. Дюркгейм особливо згадує кримі-

нальну систему та символічне застосування покарань для підтримання сучасної колективної свідомості. Йому було важко уявити сучасний рівень плюралізму, характерний для більшості західних суспільств, де питання про те, як можна досягти або підтримати однорідність і згуртованість, і які ритуали та колективні символи для цього потрібні, стали актуальними й проблематичними в новому сенсі. Тому Г. Бауманн справедливо зазначає, що: «вузьке тлумачення Дюркгейма розглядає ритуали як кристалізацію основних цінностей, які одноставно підтримуються спільнотами, що їх виконують з метою створення та підтвердження своєї згуртованості як спільнот. У плюралістичних суспільствах ця позиція ускладнюється присутністю «Інших», хай то «видимі» учасники чи «невидимі» категоріальні референти» [12, р. 288]. В таких умовах складніше встановити ритуали та символи, які можуть підтримати сучасну колективну свідомість.

Адаптація доробку Е. Дюркгейма до потреб управління сучасним суспільством стикається із низкою викликів через намагання наголошувати на наборі цінностей і поглядів, які мають прийняти та засвоїти індивіди. Для Е. Дюркгейма атомізація, соціальна дезінтеграція та аномія є справжніми проблемами, зумовленими патологічними формами соціальної інтеграції [13]. Однак його бачення не передбачає нав'язування цінностей або запровадження цілком нового виду солідарності, відсутнього у нинішньому соціальному контексті. Критика Е. Дюркгеймом домодерного консерватизму антидрейфусарів є запереченням аргументу, що соціальним патологіям можна протидіяти шляхом введення норм, а його нормативний функціоналізм не стосується цінностей, які штучно вводяться для забезпечення колективних прагнень. Навпаки, його підхід вимагає врахування контекстів та їхнього потенціалу для досягнення форм співпраці та солідарності. На думку Е. Гідденса, основна теза Е. Дюркгейма полягає в тому, що «суспільство попри зниження значення традиційних моральних переконань, не неминуче рухається до розпаду» [14, р. 72]. Проте саме необхідність запобігання розпаду є центральним елементом сучасних державних програм, спрямованих на зміцнення соціальної згуртованості, і зазвичай є основним обґрунтуванням запропонованих в їх рамках заходів.

У західних суспільствах після Другої світової війни «золотий вік» організованого капіталізму добробуту з 1950-х до середини

1970-х років часто вважається ознакою соціально інтегрованих суспільств [15, р. 324-401]. Після катастрофічних наслідків Другої світової війни повоєнне соціальне врегулювання індустріального суспільства досягло високого рівня соціальної інтеграції завдяки активному втручання уряду в економіку, перерозподілу для подолання економічних нерівностей та розширенню соціальної держави для захисту громадян від примх ринку [16, р. 24]. Однак, хоча така система інтегрувала більшість робочої сили, вона значною мірою спиралася на чіткий гендерний розподіл оплачуваної праці та неоплачуваної домашньої праці, а також на підпорядкований статус робітників-іммігрантів. Більше того, у 1960-х роках з'явилася критика такого стану суспільних справ, як «надмірна інтеграція». Зокрема, ця критика вказувала на тиск конформізму, який призводив до придушення індивідуальності та креативності, внаслідок чого контркультури кінця 1960-х років почали зміщувати маятник в інший бік – у бік дезінтеграції. Відтоді тенденції до індивідуалізації, лібералізації та плюралізації посилилися і стали важливою темою політичних дискусій. Водночас глобалізація, наднаціоналізація та імміграція є додатковими рушійними силами, які ставлять під сумнів інтеграційні можливості старого промислового порядку і дедалі частіше розглядаються як симптоми соціальної дезінтеграції.

Своєрідною відповіддю на ці виклики стала теорія системної інтеграції Н. Лумана. На його думку, інтеграція є характеристикою складених утворень, що складаються з пов'язаних між собою елементів [17, р. 603]. Тобто можна проводити паралелі між технічними пристроями, організованими в єдине ціле задля виробництва певного продукту. Оскільки суспільство складається з безлічі взаємопов'язаних груп, то соціальна інтеграція стосується певної якості відносин між підрозділами суспільства. У системному підході Н. Лумана найважливішими компонентами сучасного, функціонально диференційованого суспільства є його підсистеми, такі, як економіка, наука, політика чи релігія. Відповідно суть інтеграції суспільства полягає не в соціальній інтеграції, а в системній інтеграції – координації взаємозалежностей між суспільними підсистемами таким чином, щоб жодна підсистема не створювала нерозв'язних проблем для інших підсистем [18, р. 242-248]. На перший погляд, саме функціональна диференціація призвела до

поширення проблемних зон системної інтеграції, однак насправді більшість потенційних проблем системної інтеграції ніколи не досягали рівня, який би мав негативний вплив на суспільство загалом. Суть функціональної диференціації полягає у фрагментації проблемних зон на противагу єдиній масштабній проблемі – так званого «соціального питання» у XIX ст.

Відсутність критичних проблем системної інтеграції також проявляється у належному функціонуванні різних сфер суспільства, завдяки чому суб'єкти можуть підтримувати «довіру до системи» [19, р. 50-66], наприклад, довіру до чесності судів, парламентської демократії чи наукових теорій. Рівень інтеграції систем, з одного боку, є важливим визначальним чинником соціальної інтеграції: чим вищий перший, тим вищий другий. Доки економіка або система охорони здоров'я функціонують належним чином, більшість людей не вважають індивідуальну девіантність або колективний бунт можливими альтернативними варіантами дій. З іншого боку, адекватна інтеграція систем є також наслідком достатньої соціальної інтеграції, оскільки інтеграція систем, на відміну від системно-теоретичної перспективи, здійснюється акторами, а в кінцевому підсумку – конкретними особами. Отже, належне функціонування суспільства залежить від того, чи діють окремі особи як надійні агенти імперативів функціональних вимог та взаємозалежностей суспільних сфер. Якщо ж окремі актори вирішать з будь-яких причин знехтувати своєю функціональною місією як невіддільною частиною своєї соціальної інтеграції, то інтеграція суспільних систем може опинитися під загрозою.

Для досягнення достатнього рівня соціальної інтеграції, необхідним є на думку Н. Лумана «зменшення ступеня свободи» підрозділів складеної структури [20, р. 603]. У контексті соціальної інтеграції суспільства це означає, що кожен окремий член суспільства повинен утримуватися від певних альтернативних дій, які підривають встановлений соціальний порядок, навіть якщо деякі з них виглядають дуже привабливими. Наприклад, для деяких людей страхове шахрайство або ухилення від сплати податків може бути досить простим, проте вони повинні протистояти спокусі, оскільки це означало б експлуатацію тих, хто є чесними страхувальниками та платниками податків. У більш загальному сенсі, якщо занадто багато людей відхиляються від встановлених норм, і це

стає загальновідомим, ці норми втрачають свою силу як обов'язкові зобов'язання.

На іншому кінці спектра знаходиться діяльність, що сприяє соціальній інтеграції, хай то як навмисний сигнал або як ненавмисний побічний ефект. Люди різними способами демонструють, що вони пишаються тим, що є членами певної етнічної спільноти або громадянами Європи. Низки інших видів діяльності, що не є такими очевидними, сприяють соціальній інтеграції. Наприклад, багато людей чесно заповнюють щорічні податкові декларації, оскільки навчилися, що так робити правильно; що така поведінка і ставлення підсилюють чесність інших людей, і загальний рівень чесності в суспільстві є наслідком, а не предметом турботи про те, що роблять люди. Люди сприяють соціальній інтеграції, навіть якщо вони ставлять під сумнів певні цінності або правила з явним бажанням провести дебати про їх зміну або збереження. Демократія, як основний принцип вирішення суперечливих питань співіснування в суспільстві, є найкращим прикладом процедури вирішення конфліктів, яка ніколи не приводить до остаточного рішення, а навпаки, дає кожному можливість знову поставити під сумнів те, що було досягнуто як завжди попереднє рішення. Більше того, зрештою, спираючись на правило більшості, демократія не є способом прийняття рішень, що гарантує «гарні» результати.

Слід зазначити, що Н. Луман сумнівається в необхідності, не кажучи вже про чимраз більшу потребу, соціальної інтеграції на основі спільного нормативного консенсусу [21]. Натомість, виходячи зі свого системно-теоретичного погляду на функціональну диференціацію сучасного суспільства, він вважає, що для стабільного суспільного порядку достатньо безперервної координації та співпраці різних сфер суспільства. Аналогічно, відкритим залишається питання, чи дійсно члени суспільства потребують значного нормативного «спільного підґрунтя» для соціально інтегруючої взаємодії.

Висновки. Розглянуто два протилежних підходи до розуміння суспільної консолідації: нормативний Е. Дюркгейма та системний (комунікаційний) Н. Лумана. Виходячи з того, що суспільство ґрунтується завдяки спільним моральним уявленням і колективній свідомості, Е. Дюркгейм виділив два види солідарності: механічну та органічну, з яких остання лежить в основі більшості сучасних

державних програм щодо соціальної інтеграції. Своєю чергою, Н. Луман розглядає суспільство радше як систему комунікацій, а не індивідів, із функціональною диференціацією – поділом на автономні підсистеми (економіку, політику, право), що не залишає місця для моралі та цінностей індивідів. Обидва цих підходи мають свої переваги і недоліки, а їх використання залежить від контексту, в якому здійснюється соціальна інтеграція. Якщо йдеться про необхідність включення окремих соціальних груп (насамперед мігрантів) чи період серйозних соціальних викликів (наприклад, війну), що загрожує аномією, то найбільш адекватною буде нормативний підхід, що дає змогу сформувати та зміцнити колективні цінності. Коли ж виникає необхідність налагодження взаємодії всередині суспільства, особливо з огляду на цифровізаційні процеси, то доцільним буде використання системного підходу.

1. Müller H.-P. *Krise und Kritik. Klassiker der soziologischen Zeitdiagnose*. Berlin: Suhrkamp, 2021. 2. Etzioni A. *A Comparative Analysis of Complex Organizations. On Power, Involvement, and their Correlates*. New York: Free Press, 1975. 3. Durkheim E. *The Division of Labour in Society*. 1893. New York: Free Press, 1964. 4. Putnam R.D. 2000. *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster, 2000. 5. Franzen A., Freitag M. *Sozialkapital. Grundlagen und Anwendungen. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 2007. № 47. 6. Janis I.L. *Victims of Groupthink*. Boston: Houghton Mifflin, 1972. 7. Wrong D.H. *The Problem of Order: What Unites and Divides Society*. New York, The Free Press, 1994. 8. Hobbes T. *Leviathan*. Indianapolis, Hackett Publishing, 1994. 9. Pahl R.E. *The Search for Social Cohesion: From Durkheim to the European Commission. European Journal of Sociology*. 1991. Vol. 32. №22. P. 345–360. 10. Levitas R. *The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony. Critical Social Policy*. 1996. Vol. 16. № 46. P. 5–20. 11. Durkheim E. *Individualism and the Intellectuals*. In E. Durkheim, Ed. *On Morality and Society: Selected Writings*. Chicago, IL, University of Chicago Press, 1973. 12. Baumann G. *Ritual implicates «Others»*. *Rereading Durkheim in a Plural Society*. G. Baumann and S. Vertovec (eds.) *Multiculturalism*. Vol. 1. London, Routledge, 2011. P. 275–291. 13. Durkheim E. *Suicide: A Study in Sociology*. London, Routledge & Kegan Paul, 1952. 14. Giddens A. *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge: Cambridge University Press, 1971. 15. Hobsbawm E. *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. 1994. München: Hanser, 1995. 16. Streeck W. *Buying Time. The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London/New York: Verso, 2014. 17. Luhmann N. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, vol. 2. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1997. 18. Luhmann N.

Funktion der Religion. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1977. 19. Luhmann N. Vertrauen. Ein Mechanismus der Reduktion sozialer Komplexität. Stuttgart: Enke, 1973. 20. Luhmann N. Die Gesellschaft der Gesellschaft, vol. 2. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1997. 21. Luhmann N. Soziale Systeme: Grundriß einer allgemeinen Theorie. Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1984.

***Patalakha Valerii.* Normative and systemic approaches to understanding social consolidation**

The historical preconditions for the formation of modern theories of social consolidation are considered. Social order has become more complex as a result of the growth of individualism and differentiation, as well as the importance of race, culture, and class for the organization of society. The prevailing interest in maintaining order has been complemented by an interest in the possibility of its destruction. Two main approaches to the processes of social consolidation are identified and analyzed: the normative approach of Émile Durkheim and the systemic approach of Niklas Luhmann. It is noted that Émile Durkheim identified two types of solidarity: mechanical and organic, the latter of which underlies most modern state programs for social integration. Organic solidarity is integration through differences, while mechanical solidarity is integration through similarities. If pre-modern or tribal societies were considered “mechanically” cohesive, modern society allows for the former, although this does not mean that the appeal to similarity has lost its relevance.

In turn, N. Luhmann views society more as a system of communications than as a system of individuals, with functional differentiation – a division into autonomous subsystems (economy, politics, law)—that leaves no room for the morals and values of individuals. The essence of social integration boils down to systemic integration – the coordination of interdependencies between social subsystems in such a way that no subsystem creates insoluble problems for other subsystems.

Both of these approaches have their advantages and disadvantages, and their use depends on the context in which social integration takes place. When it comes to the need to include certain social groups (primarily migrants) or a period of serious social challenges (e.g., war) that threatens anomie, the most appropriate approach is a normative one, which allows for the formation and strengthening of collective values. When there is a need to establish interaction within society, especially in view of digitalisation processes, it would be appropriate to use a systemic approach.

Key words: consolidation, social integration, social order, inclusion, social cohesion, solidarity, conformism.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 30.01.2026 р.

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.02.2026 р.

Дата публікації: 03.03.2026 р.